UDK: 911.3:314.7:911.375:343.9 (575.14)

# FARG‘ONA VODIYSIDA URBANIZATSIYA VA MIGRATSIYA JARAYONLARINING JINOYATCHILIK DARAJASIGA TA’SIRINI BAHOLASH

**Muxitdinov Ilhomjon Ixtiyorjon o‘g‘li**
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchi,
**Dexkanbayeva Mavlyuda Nosirjonovna**
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchi,

***Annotatsiya.*** *Maqolada Farg‘ona vodiysida urbanizatsiya va migratsiya jarayonlarining jinoyatchilik darajasiga ta‘sirini baholash metodologiyasi taklif etilgan. Hudud demografik xususiyatlari rasmiy statistik ma‘lumotlar asosida tahlil qilinib, ijtimoiy dezorganizatsiya va kundalik faoliyat kriminologik nazariyalari doirasida urbanizatsiya, migratsiya va jinoyatchilik o‘rtasidagi bog‘liqlik mexanizmlari ochib berilgan. Tahlil natijasida hududda jinoyatchilikni baholash va oldini olishga qaratilgan ilmiy-uslubiy yondashuv asoslangan.*

***Kalit so‘zlar:*** *Farg‘ona vodiysi, urbanizatsiya, migratsiya, jinoyatchilik, aholi zichligi, ijtimoiy dezorganizatsiya, kriminologik baholash, jinoyat profilaktikasi.*

## KIRISH.

Urbanizatsiya va migratsiya – zamonaviy jamiyatning eng muhim ijtimoiy-demografik jarayonlari bo‘lib, ular jinoyatchilikning holati, tarkibi va dinamikasiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Kriminologiya fanida shahar muhiti, aholi zichligi va aholi harakatchanligi jinoyatchilikning ijtimoiy omillaridan biri sifatida o‘rganib kelinadi. Farg‘ona vodiysi bu nuqtai nazardan alohida ahamiyatga ega, chunki u O‘rta Osiyoda aholi eng zich joylashgan hududlardan biridir.

Rasmiy ma‘lumotlarga ko‘ra, Farg‘ona vodiysining uchta viloyati (Andijon, Namangan va Farg‘ona) aholisining umumiy soni 10 milliondan oshadi va bu mamlakat aholisining qariyb 28 foizini tashkil etadi. Vodiyda aholi zichligi va urbanizatsiya darajasi juda yuqori bo‘lib, ayrim shaharlarda zichlik ko‘rsatkichi respublika o‘rtacha ko‘rsatkichidan bir necha barobar yuqoridir. Bunday demografik bosim, ichki migratsiya va shaharlashuv jarayonlari jinoyatchilik darajasiga ta‘sir etuvchi omil sifatida ilmiy baholashni talab qiladi.

**Mavzuning dolzarbligi** bir necha jihat bilan belgilanadi. Avvalo, O‘zbekistonda olib borilayotgan urbanizatsiya siyosati, yangi shaharlar va shaharchalarning shakllanishi hamda ichki mehnat migratsiyasining jadallashuvi jinoyatchilikning hududiy taqsimlanishiga ta‘sir ko‘rsatadigan yangi sharoitlarni yuzaga keltirmoqda. Ikkinchidan, Farg‘ona vodiysida cheklangan yer resurslari sharoitida yuqori demografik bosim ijtimoiy taranglik manbalarini kuchaytirishi mumkin. Uchinchidan, jinoyat profilaktikasi siyosatini hududiy xususiyatlarga moslab ishlab chiqish uchun aynan shu omillarning ta‘sirini ilmiy baholash zarur.

**Materiallar va metodlar.** Tadqiqotning empirik asosini O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi va hududiy statistika boshqarmalarining demografik ko‘rsatkichlari tashkil etadi. Nazariy asos sifatida ijtimoiy dezorganizatsiya nazariyasi

(C.R. Shaw va H.D. McKay, Chikago maktabi) hamda kundalik faoliyat nazariyasi (L.E. Cohen va M. Felson) qo‘llanildi [1].

Ishda demografik-statistik tahlil, kriminologik tahlil, qiyosiy hamda tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotda urbanizatsiya va migratsiya jarayonlarining jinoyatchilikka ta‘sirini baholash uchun ko‘p omilli yondashuv qabul qilindi: demografik omillar (aholi zichligi, urbanizatsiya darajasi, migratsiya saldosi) hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillar (bandlik, daromad darajasi, ijtimoiy nazorat) birgalikda ko‘rib chiqildi.

Muhim metodologik shart shuki, demografik ma‘lumotlar rasmiy manbalardan olingan bo‘lsa-da, jinoyatchilikning aniq miqdoriy ko‘rsatkichlari (qayd etilgan jinoyatlar soni, jinoyatchilik koeffitsiyenti) bilan o‘zaro bog‘liqlikni statistik baholash uchun ichki ishlar organlari va prokuratura organlarining rasmiy statistik hisobotlaridan foydalanish talab etiladi. Mazkur maqolada baholashning uslubiy ramkasi taklif etilmoqda; aniq korrelyatsion va regression hisob-kitoblar muallif tomonidan rasmiy huquqiy statistika asosida amalga oshirilishi lozim [3].

Ushbu yondashuv tanlanishining sababi shundaki, kriminologik tadqiqotlarda demografik omillar bilan jinoyatchilik o‘rtasidagi bog‘liqlikni soxta korrelyatsiyalardan ajratish muhim ahamiyatga ega. Faqat rasmiy, tasdiqlangan statistik ma‘lumotlar asosidagina ishonchli ilmiy xulosa chiqarish mumkin. Empirik ma‘lumotlar yetishmagan holatda taxminiy raqamlardan foydalanish ilmiy xolislik tamoyiliga zid bo‘lganligi sababli, ushbu tadqiqotda baholash modeli va uning metodologiyasiga urg‘u berilgan.

**Natijalar.** Farg‘ona vodiysi viloyatlarining demografik ko‘rsatkichlari hududning yuqori aholi zichligi va shaharlashuv darajasini tasdiqlaydi (1-jadval). Bunday yuqori zichlik ijtimoiy aloqalar intensivligi, resurslar uchun raqobat va ijtimoiy nazorat tizimiga bo‘ladigan bosimni oshiradi.

| Viloyat | Aholi soni (taxminan, ming kishi) | Demografik xususiyati |
|---|---|---|
| Farg‘ona | 3 896 | Eng ko‘p aholiga ega; Qo‘qon va Marg‘ilon kabi zich shaharlar. |
| Andijon | 3 254 | Respublikada aholi zichligi eng yuqori viloyatlardan biri. |
| Namangan | 2 932 | Yuqori zichlik va shaharlashuv jarayonlarining jadalligi. |
| Jami (vodiy) | 10 081 | Mamlakat aholisining qariyb 28 foizi. |

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari (2022-yil holatiga). Aholi zichligi bo‘yicha ayrim shaharlarda (masalan, Qo‘qon, Marg‘ilon) ko‘rsatkich 1 kvadrat kilometrga bir necha ming kishiga yetadi, bu respublika o‘rtacha ko‘rsatkichidan sezilarli yuqoridir.

Vodiyning yana bir muhim demografik xususiyati – aholining nisbatan yosh tarkibi va mehnatga layoqatli aholi salmog‘ining yuqoriligi. Bu omil bir tomondan iqtisodiy salohiyatni belgilasa, ikkinchi tomondan yetarli bandlik ta‘minlanmagan taqdirda

kriminogen tavakkalchilikni oshiruvchi ijtimoiy guruhning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli demografik tahlilda nafaqat aholining umumiy soni va zichligi, balki uning yosh va bandlik tuzilishi ham hisobga olinishi zarur.

**Urbanizatsiya, migratsiya va jinoyatchilik bog‘liqligining nazariy modeli.** Kriminologik nazariyalarga muvofiq, urbanizatsiya va migratsiyaning jinoyatchilikka ta‘siri bir necha mexanizmlar orqali namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy dezorganizatsiya nazariyasiga ko‘ra, aholi tarkibining tez o‘zgarishi va yuqori harakatchanligi mahalliy hamjamiyatdagi norasmiy ijtimoiy nazoratni zaiflashtiradi, bu esa huquqbuzarliklar uchun qulay muhit yaratadi. Kundalik faoliyat nazariyasiga ko‘ra esa shaharlashgan, zich aholi yashaydigan muhitda potensial jabrlanuvchilar va nishonlarning ko‘pligi hamda samarali nazoratning yetishmasligi jinoyat sodir etish imkoniyatlarini oshiradi.

Migratsiya jarayonlari, ayniqsa qishloqdan shaharga ko‘chish va mehnat migratsiyasi, bir tomondan iqtisodiy faollikni oshirsa, ikkinchi tomondan ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklari, bandlik bilan bog‘liq muammolar va oilaviy aloqalarning zaiflashuvi kabi kriminogen omillarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bilan birga, migratsiya jinoyatchilik darajasini avtomatik oshiradi degan xulosa ilmiy jihatdan asossiz bo‘lib, har bir hudud uchun aniq empirik tekshiruvni talab qiladi.

Anomiya va taranglik (strain) nazariyasi nuqtai nazaridan, urbanizatsiya jarayonida jamiyat ijtimoiy me‘yorlari va shaxsning real imkoniyatlari o‘rtasidagi tafovut kuchayishi mumkin. Madaniy jihatdan e‘tirof etilgan maqsadlarga (moddiy farovonlik, ijtimoiy maqom) erishishning qonuniy yo‘llari hamma uchun teng bo‘lmaganda, ayrim shaxslar ushbu maqsadlarga noqonuniy yo‘llar bilan erishishga moyil bo‘ladi. Bu jihat, ayniqsa, yoshlar ulushi yuqori bo‘lgan va bandlik imkoniyatlari cheklangan zich hududlarda ahamiyatlidir.

Shu tariqa, urbanizatsiya, migratsiya va jinoyatchilik o‘rtasidagi bog‘liqlik chiziqli emas, balki ko‘p omilli va vositali (mediatsiyalangan) xususiyatga ega. Demografik bosim jinoyatchilikka bevosita emas, balki ijtimoiy nazoratning zaiflashuvi, bandlik darajasi, ijtimoiy infratuzilmaning yetarliligi va jamoaviy hamjihatlik (collective efficacy) darajasi kabi oraliq omillar orqali ta‘sir ko‘rsatadi. Aynan shu sababli baholash modeli ushbu oraliq omillarni hisobga olishi kerak.

## Muhokama.

Farg‘ona vodiysining demografik xususiyatlari – yuqori aholi zichligi, jadal shaharlashuv va faol migratsiya – hududni kriminologik tadqiqot uchun o‘ziga xos poligonga aylantiradi. Biroq ushbu omillarning jinoyatchilik darajasiga ta‘sirini baholashda bir nechta uslubiy ehtiyotkorlik talab etiladi.

Birinchidan, jinoyatchilikning rasmiy statistikasi latentlik tufayli haqiqiy holatni to‘liq aks ettirmasligi mumkin; shu sababli viktimologik so‘rovlar va ekspert baholaridan to‘ldiruvchi manba sifatida foydalanish maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, urbanizatsiya va migratsiyaning ta‘siri ijtimoiy-iqtisodiy omillar (bandlik, daromad, ta‘lim, ijtimoiy infratuzilma) bilan chambarchas bog‘liq bo‘lganligi sababli, ularni ajratib emas, balki kompleks tarzda tahlil qilish lozim.

Uchinchidan, baholashda hududiy taqqoslash usuli samarali bo‘ladi: vodiy viloyatlari va tumanlari kesimida demografik ko‘rsatkichlar (zichlik, urbanizatsiya, migratsiya saldosi) bilan jinoyatchilik koeffitsiyentlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni

korrelyatsion va regression tahlil orqali aniqlash mumkin. Bunday tahlil natijalari profilaktika choralarini hududiy xususiyatlarga moslab ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysida jinoyat profilaktikasi siyosati demografik bosim yuqori bo‘lgan zich shahar hududlarida ijtimoiy nazorat institutlarini (mahalla, oila, ta‘lim muassasalari) mustahkamlashga, migrantlarning ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlashga va bandlik imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilishi lozim.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ta‘sirni baholashning quyidagi bosqichli modelini taklif etish mumkin: birinchi bosqichda hudud (viloyat yoki tuman) kesimida demografik ko‘rsatkichlar (aholi zichligi, urbanizatsiya darajasi, migratsiya saldosi) to‘planadi; ikkinchi bosqichda rasmiy huquqiy statistika asosida jinoyatchilik koeffitsiyentlari (100 ming aholiga to‘g‘ri keladigan qayd etilgan jinoyatlar soni) hisoblanadi; uchinchi bosqichda ijtimoiy-iqtisodiy oraliq omillar (bandlik, daromad, ta‘lim qamrovi) qo‘shiladi; to‘rtinchi bosqichda korrelyatsion va ko‘p omilli regression tahlil orqali bog‘liqlik aniqlanadi. Bunday model omillarning nisbiy ta‘sir kuchini baholash va profilaktika resurslarini maqsadli taqsimlash imkonini beradi.

## Xulosa.

O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

1. Farg‘ona vodiysi yuqori aholi zichligi, jadal urbanizatsiya va faol migratsiya bilan ajralib turadi, bu esa hududni kriminologik nuqtai nazardan o‘rganishni dolzarb qiladi;

2. urbanizatsiya va migratsiyaning jinoyatchilikka ta‘siri ijtimoiy dezorganizatsiya va kundalik faoliyat nazariyalari doirasida tushuntirilishi mumkin, biroq bu ta‘sir avtomatik emas va empirik tekshirishni talab qiladi;

3. ta‘sirni baholash demografik va huquqiy statistika ma‘lumotlarini birlashtirgan ko‘p omilli, korrelyatsion-regression yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim;

4. jinoyatchilikning rasmiy statistikasi viktimologik so‘rovlar bilan to‘ldirilishi, urbanizatsiya va migratsiya omillari ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan kompleks tahlil qilinishi kerak;

5. hududda jinoyat profilaktikasi norasmiy ijtimoiy nazoratni mustahkamlash, migrantlarning ijtimoiy moslashuvi va bandligini ta‘minlashga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiq.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shaw C.R., McKay H.D. Juvenile Delinquency and Urban Areas. – Chicago: University of Chicago Press, 1942.
2. Cohen L.E., Felson M. Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach // American Sociological Review, 1979, Vol. 44, No. 4, pp. 588–608.
3. Park R.E., Burgess E.W., McKenzie R.D. The City. – Chicago: University of Chicago Press, 1925.
4. Zaripov Z.S. (umumiy tahriri ostida). Kriminologiya: darslik. – Toshkent.
5. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Demografik ko‘rsatkichlar. // stat.uz.
6. O‘zbekiston demografiyasi: hududiy taqsimlanish va migratsiya jarayonlari (statistik ma‘lumotlar). – Toshkent.